

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2024, s. 12: 1101-1133

Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Siyasetinin Uluslararası Boyutu (1850-1915)
The International Aspect of the Ottoman State's Migration and Settlement
Policy (1850-1915)

İbrahim ÖZHAZAR

Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü
Research Assistant, Gaziantep University, Institute for Migration
ozhazaribrahim@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6623-4457

DOI: 10.56720/mevzu.1509558

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 3 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 4 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atf / Citation: Özhazar, İbrahim. "Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Siyasetinin Uluslararası Boyutu (1850-1915)". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 1101-1133. <https://doi.org/10.47424/10.56720/mevzu.1509558>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Göç ve iskânın yönetilmesi Osmanlı Devleti için her dönem yönetimin önemli meselelerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân siyasetinde ülke içi siyaset etkili olduğu gibi uluslararası müdahaleler de etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin göç yönetiminde diğer devletlerin etkisi devletin son yıllarında etkisini arttırmıştır. Osmanlı topraklarına göç eden veya Osmanlı topraklarından göç ederek başka ülkelere yerleşen göçmenlerin sayısının milyonları bulması bu durumun başlıca nedenlerindedir. Osmanlı tebaasının çok uluslu ve çok dinli/mezhepli yapısı, göçlerin önemli bir kısmının başka ülkeler tarafından işgal edilen veya Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanmış ülkelerin topraklarından gerçekleşmesi, göç edenlerin tabiiyetleri, yabancı misyonerlerin faaliyetleri gibi sebepler, devletin göç siyasetine uluslararası müdahalelerin zeminini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, göç ve iskân siyasetini oluştururken ve uygularken sadece kendi iç dinamiklerini değil, uluslararası dengeleri de dikkate almak durumunda kalmıştır. Bu durum Osmanlı'nın kimi zaman kendi güvenlik ve iktisadî çıkarlarından taviz vermesine, öncelikli göç ve iskân siyasetine alternatifler oluşturmaya itmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân siyasetine yapılan müdahaleler, bunların hangi metotlarla yapıldığı, devletin göçmenleri yönlendirirken diğer devletlerle nasıl bir diplomasi yürüttüğü gibi sorulara cevap bulmak için başta İngiltere ve Rusya gibi devletlerle nasıl bir diplomasi yürüttüğü çeşitli örnekler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan müdahaleler amaç-sonuç ilişkisi içerisinde incelenmiş, müdahaleleri gerçekleştiren kişi ve kurumlar örnek vakalar üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin göç siyasetinin oluşmasında uluslararası müdahalelerin ne kadar büyük bir etkisi ortaya konulmuş, müdahalelerin sadece dışarıdan değil çeşitli kurum ve kişilerle içeriden de yapılabildiği tespit edilmiştir. Zaman zaman uluslararası dengeleri korumak adına Osmanlı kendi çıkarlarından ve göçmenlerin isteklerinden tavizler vermek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Göç, İskân, Uluslararası İlişkiler, Yakınçağ Tarihi

Abstract

The management of migration and settlement has always been one of the most important issues of governance for the Ottoman Empire. Domestic politics as well as international interventions were effective in the migration and settlement policy of the Ottoman Empire. The influence of other states in the migration management of the Ottoman Empire increased in the last years of the state. One of the main reasons for this situation is that the number of immigrants who migrated to Ottoman lands or migrated from Ottoman lands and settled in other countries reached millions. Reasons such as the multinational and multi-religious/sectarian structure of the Ottoman subjects, the fact that a significant portion of the migrations took place from the territories occupied by other countries or from countries that gained independence from the Ottoman Empire, the nationalities of the migrants, and the activities of foreign missionaries formed the basis for international interventions in the migration policy of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire had to take into account not only its own internal dynamics but also international balances while formulating and implementing its migration and settlement policy. This situation led the Ottoman Empire to compromise its own security and economic interests and to create alternatives to its prioritized migration and settlement policy. In this context, in order to find answers to questions such as the interventions made in the migration and settlement policy of the Ottoman Empire, the methods of these interventions, and how the Ottoman Empire conducted diplomacy with states such as Britain and Russia while directing immigrants, it was tried to be revealed through various examples. The interventions made in line with this purpose were examined in the relationship between purpose and result, and the people and institutions that carried out the interventions were tried to be revealed through sample cases. The impact of international interventions on the Ottoman State's migration policy has been revealed, and it has been determined that interventions could be made not only from outside but also from within through various institutions and individuals. From time to time, the Ottoman Empire had to compromise its own interests and the wishes of the migrants in order to maintain the international balance.

Keywords: Ottoman, Migration, Settlement, International Relations, Modern Age History

Etik Beyan	Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR danışmanlığında hazırlanmakta olan "Osmanlı Devleti'nde Göç ve İskân Yönetimi (1853-1915)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
-------------------	---

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 1850-1915 yılları arasında yoğun olarak yaşanan iç ve dış göçler ile bu doğrultuda geliştirilen göç siyasetinin uluslararası boyutu oldukça önemlidir. Bu konuda geliştirilen göç siyasetinde, diğer devlet ve uluslararası kuruluşların etkisi büyük olmuştur. Çalışmamızda 1850-1915 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin göç siyasetinin uluslararası boyutunu incelenmiştir. Ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin göç siyasetinin oluşmasında diğer devlet ve uluslararası kuruluşların etkisi üzerinde durulmuştur. Göç meselesi hem ulusal hem de uluslararası boyutta ekonomi, güvenlik gibi birçok alana etki eden, sadece Osmanlı Devleti'nin değil bölgenin ve hatta küresel çapta birçok devletin ve toplumun etkilendiği bir vakadır. Gücünü Osmanlı Devleti üzerinde hissettirmeye çalışan devletler, Osmanlı Devleti'nin gerek iç gerekse dış göç siyasetine kendi çıkarları doğrultusunda müdahalelerde bulunmaktan geri durmamışlardır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de özellikle kendi topraklarına ekonomisine, sınır ve iç güvenliğine katkı sağlayacağı düşüncesiyle nüfus çekmek istediğinde diğer devletlere ve onların tebaasına etki etmekten geri durmamıştır. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin gerileme ve yıkılış sürecini yaşaması, Avrupa devletleri ve Rusya gibi güçlerin etkisini iç ve dış siyasette daha fazla hissediyor olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti gerek kendi iç siyasetinde gerekse uluslararası alanda tek başına karar alma ve uygulama inisiyatifi kaybetmiştir.

Göç siyasetine müdahaleler kimi zaman doğrudan kimi zaman ise çeşitli sivil toplum örgütleri, misyoner okulları gibi yapılar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bilhassa Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir ekonomik ve siyasi yaptırım gücüne sahip Avrupa devletleri¹ ile Osmanlı Devleti'yle sürekli bir

¹ 1853-56 Kırım Savaşı bu konuda bir dönüm noktasıdır.

çatışma/gerilim içerisinde olan Slav ve Ortodoks topluluklar üzerinden Osmanlı üzerinde baskı oluşturan Rusya bu sürecin en etkili unsurları olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri ise sürece geç katılmakla birlikte özellikle yabancı okullar ve misyonerlik faaliyetleriyle süreçte etkisini açıkça hissettirmiştir.

Kırım Harbi (1853-1856) 93 Harbi(1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) ve Balkan Savaşları(1912-1913) Osmanlı Devleti için birer kırılma noktalarıdır. Bu savaşlar sonucunda uluslararası dengeler değişmiş, ekonomik sıkıntılar ve güvenlik endişesi artış göstermiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin uluslararası konumunu etkilediği gibi doğrudan veya dolaylı olarak göç siyasetini de etkilemiş, zaman zaman da değişikliklere gidilmesine neden olmuştur. Verilen tavizlerin artması ülke içerisinde yabancı elçilerin, misyonerlerin, yabancı okulların ve hatta gayrimüslim Osmanlı tebaasının daha da cüretkâr olmasına sebebiyet vermiştir.

Makalede, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinin dinamiklerinin belirlenmesinde oldukça etkili olan göç hareketleri, taraf olan diğer devletlerin müdahaleleri, tabiiyet tartışmaları, misyonerlik faaliyetleri üzerinden örneklendirilerek amaç-sonuç ilişkisi içerisinde irdelenmiştir. Sadece bir devlet veya kurum üzerinde durulmamış, farklı tarihlerde ve coğrafyalarda yaşanmış çeşitli göç hareketleri çalışmaya dahil edilmiştir.

1. Göç ve İskâna Uluslararası Müdahaleler

Osmanlı Devleti'nin son 200 yılına baktığımızda topraklarına doğru kitle-sel göç hareketlerinin ana nedenlerinin bazı itici faktörler olduğunu görürüz: Batı/Avrupa emperyal yayılcılığı ve Osmanlı Devleti'nden ayrılarak yeni kurulan ulus devletlerin İslâm/Türk karşıtı siyasetleri. Somut faktörler arasında zorunlu göç ve zorunlu yeniden yerleştirme, sınır dışı etme, katliam korkusu, zorunlu çalıştırma, vergilendirme, askerlik hizmeti, okullarda yeni "resmî" dillerin uygulanması, Müslüman ibadetine getirilen kısıtlamalar, ırkçılık vb. sebepler sayılabilir².

² Fuat Dünder, "Challenges of Examining the Ottoman/Turkish Immigration Policies", *ZMO Publications* 28 (2021), 2.

Milliyetçiliğin yükselişi, Balkanlar'da ulus devletlerin kurulması ve Rusya'nın Kafkasya ve Kırım'da yayılcılığa başlamasıyla birlikte, yeni ortaya çıkan ulus devletler tarafından bu topraklardaki Türk veya Müslüman nüfusun isyan edeceği veya sadık olmayacağı düşüncesi söz konusudur. Yeni kurulan Yunanistan, Bulgaristan veya Sırbistan gibi ulus devletlerdeki Müslüman nüfusun, kendilerinden ziyade Osmanlı Devleti'ne sadık kalacağından korkulmuştur. Bu durum sonuç olarak Türk/Müslüman tebaaya karşı saldırı ve dışlama olarak yansımıştır³. Örneğin Yunan bağımsızlık mücadelesi sırasında ve sonrasında Müslümanlar, Yunan milliyetçilerinin hedefi haline gelmiştir. Onlar, Yunan ulusunun "yabancı" unsurlarıydılar. Devletleştirme uğruna katledilmiş, göç ettirilmiş ve topraklarına el konulmuştur. 1820'lerden 1910'lara kadar, Yunan siyasetçiler, Yunan devletinin yetki alanındaki Müslümanlara karşı bu tür önlemleri birkaç kez gerçekleştirmiştir⁴.

1850'lerde değişen uluslararası dengeler Osmanlı topraklarına yapılan göçlerinin sebeplerinden biriydi. Osmanlı'nın, Rusya karşısında askeri olarak zayıfladığı bu dönemde, Osmanlı'nın Rusya karşısında durabilmek adına Avrupa'nın askerî ve bilhassa diplomatik desteğine olan ihtiyacı daha da artırmıştı. Bu dönemde Osmanlı Devleti diğer ülkelerin itirazlarını, "tavsiyelerini" göz ardı edememiştir. Küresel güçler kendi nüfuz alanlarını ve çıkarlarını korumak istiyorlardı. Ayrıca gayrimüslim tebaanın ve Osmanlı Devleti'ne komşu devletlerin itirazları ve şikayetleri sebebiyle de müdahale ortamı doğuyordu. Bu duruma Bulgaristan ve Rusya'nın Doğu Rumeli'ye, Yunanistan'ın Makedonya'ya ve Rumların Kıbrıs'a olan göçlere itirazları örnek olarak verilebilir⁵.

Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerde Osmanlı tek söz sahibi olan taraf değildi. *Düvel-i Muazzama*, göçmenlerin nasıl ve nereye yerleşeceği konusunda ellerindeki nüfuz etkisini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan geri

³ Başak Kale, "Transforming an Empire: The Ottoman Empire's Immigration and Settlement Policies in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Middle Eastern Studies* 50/2 (04 Mart 2014), 254.

⁴ Nesim Şeker, "Forced Population Movements in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic: An Attempt at Reassessment through Demographic Engineering", *European Journal of Turkish Studies* 16 (30 Haziran 2013), 5.

⁵ Fuat Dündar, *Hicret: Din ü Devlet Osmanlı Göç Politikası 1856 - 1908* (İletişim Yayınları, 2021), 214, 215.

durmuyorlardı. Örneğin İngiltere, 1860'larda Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleşmesinde, Avrupalıların da göçmenlere yardım edebilmesini gerekçe göstererek Van, Hakkâri ve Erzurum civarlarına toplu olarak yerleştirilmelerini istiyordu. Rusya ise buna karşı çıkıyordu. Lübnan taraflarındaki demiryolu güzergâhına iskân edilme düşüncesine de Fransa ve İtalya karşı çıkmıştı. Bu etkenlerden dolayı Rumeli, Suriye ve Anadolu'daki vilayetlere dağıtık olarak iskân kararı verilmiştir⁶. Elbette bu kararın alınmasında Osmanlı Devleti'nin muhacirlerin toplu olarak iskân edilmeleri halinde meydana gelebilecek güvenlik sorunlarını, ekonomik problemleri ve muhtemel gruplaşmaların Osmanlı toplumuna uyumu engellenebileceğini düşünmesi de etkili olmuştur⁷. Yine 1865'te Çeçen muhacirlerin Rus sınırına yakın yerlerde yerleştirilmek istenmesine Ruslar büyük tepki göstermiş, bu nedenle göçmenlerin Van'a ve Muş'a yerleştirilmesinden vazgeçilmiştir⁸.

Rusya karşısında yer alan İngilizler ve Fransızlar da Kafkas göçlerine müdahale etmişlerdir. İngiliz elçileri özellikle kuzeybatı Kafkasya'nın Çerkezleri⁹ arasında göç çağrısında bulunmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin arkasında duran İngiltere ve Fransa, yerel toplulukların memnuniyetsizliğinden yararlanmak için ellerindeki imkânları kullanmışlardır¹⁰.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Bulwer, 3 Mayıs 1864 tarihli İngiltere Dışişleri Bakanı Earl Russell'e gönderdiği yazıda Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan topraklarda Çerkezlerin yerleştirilmesinin hem Avrupa hem de Osmanlı için faydalı olacağını belirtir. Bulwer, Rusya'ya karşı savaşçı bir tampon

⁶ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (2007), 408, 409.

⁷ Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", 409.

⁸ Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", 415.

⁹ "Çerkes" olarak kullanımı da olmakla birlikte TDK'nın *Güncel Türkçe Sözlük* adlı çalışmasına göre doğru kullanımı "Çerkez" dir. <https://sozluk.gov.tr/> erişim tarihi: 07.06.2024.

¹⁰ Kidirniyazov Daniyal, "19. Yüzyılın 50'li Yılların Sonunda - 60'lı Yılların Başında Kuzey Kafkasya ve Kırım'da Yaşayan Nogayların Türkiye'ye Yer Değiştirmesi", XVIII. *Türk Tarihi Kongresi - Kongreye Sunulan Bildiriler - Göç ve İskân, İktisat Tarihi, Vakitler Tarihi*, ed. Semiha Nurdan - Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 5/91.

bölge oluşturmak ve İngiltere için jeostratejik öneme sahip “Trabzon-Erzurum yolunu güvenlik altına almak” ister¹¹.

Osmanlı Devleti göç siyasetini yürütürken uluslararası alanda tepki çekebileceğini düşündüğü faaliyetlerden de kaçınıyordu. Örneğin Ermeni tehciri sırasında Osmanlı Bankası şubeleriyle, Reji idaresi, Düyun-ı Umûmiyye¹² ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurları tehcir dışında tutmuştur¹³. Osmanlı topraklarında çıkan isyanlarda, bağımsızlık hareketlerinde ve dolayısıyla göç hareketlerinde elbette emperyal devletlerin çıkar çatışmalarının payı göz ardı edilmez. Bu durumun en bariz örnekleri Balkan coğrafyasında yaşanmıştır. Balkanlar, XIX. yüzyılda uluslararası siyasetin döndüğü merkezlerden biri haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar, Avrupa'nın hemen bütün büyük devletlerini ilgilendiren “Doğu Sorunu/Şark Meselesi”, Balkan problemiyle derinden alakalı önemli bir siyasi sorun olarak varlığını sürdürmüştür. İngiltere, Fransa, Rusya ve bu devletlere sonradan katılan Almanya ve İtalya'nın giderek artmakta olan emperyal siyasetleri, Balkanlar'ı bir güç mücadelesi alanına çevirmiştir¹⁴.

Düvel-i Muazzama'nın Balkanlar'daki hedeflerinin gerçekleşmesi durumunda Balkan Hristiyan topluluklarının ayrı devletler olarak ortaya çıkması, bölgede Osmanlı Devleti'nin siyasi otoritesinin sona ermesine neden olacak, ekonomik ve siyasi desteğe muhtaç yeni pazarlar oluşacak ve belki de Ortodoks Kilisesi, milliyet temelinde parçalanmış bir duruma gelerek Katolik ve Protestan dünyası karşısında zayıflayacaktı¹⁵. Bu amaç doğrultusunda, Balkanlar'da

¹¹ Dündar, *Hicret*, 162.

¹² 20 Haziran 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Trabzon vilayetine; “*Düyun-ı Umumiyye'de bulunan Ermeni memurlar şimdilik kalsın*” şeklinde telgraf çekmiştir. BOA. DH.ŞFR., nr. 54 - 221, h. 15.08.1333.

¹³ Ahmet Altıntaş (ed.), *Osmanlı belgelerinde Ermeniler: 1915 - 1920* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995), 9.

¹⁴ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 1 / 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu vd. (Küre Yayınları, 2009), VII.

¹⁵ Edirne ve Berlin Antlaşmaları ile Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ devletlerinin kurulmasıyla sonuçlanan bu süreç, imparatorlukların parçalanması anlamına gelen “Balkanlaşma” teriminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nedim İpek, “Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri”, *Osmanlı'da İskân ve Göç*, ed. Nedim İpek - Mehmet Taşdemir (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 81.

Hristiyan etnik unsurların özerklik ve bağımsız girişimleri desteklenirken, Müslümanlara aynı destek verilmemiş ve hatta Bosna gibi yerler siyasi milli bir varlık olarak ortaya çıkmalarına engel olunarak işgal edilmiştir. Balkanlar'daki Hristiyan halklar başta Rusya olmak üzere Düvel-i Muazzama'nın dini, etnik ve kültürel açıdan kendine yakın gördüğü topluluklardı. Bu nedenle yukarıda açıklanan projeleri gerçekleştirmek adına Balkanlar'da yaşayan Müslüman olmayan unsurlar kullanılmıştır. Plânın başarıya ulaşabilmesi için Müslüman ile gayrimüslim arasındaki dengenin bozulması amaçlanmıştır. Dengeyi bozmak için ilk etapta kilise ve eğitim kuruluşları kullanılmış, ikinci aşamada sosyal düzeni bozan çeteler ve eşkıyalar devreye sokulmuştur. Son aşamada ise yabancı ordunun askerî harekâtı ve işgal devreye girmiştir¹⁶.

Tabii ki Osmanlı Devleti'nin izlediği göç siyasetine gelen tepkiler her zaman olumsuz nitelikte değildir. Örneğin 1857 yılında Prens Witold Czartoryski Osmanlı Devleti'nin Lehli göçmenlere yaptığı yardımlar dolayısıyla minnet ve teşekkürlerini Padişah'a iletmiştir¹⁷. Yine 1877 yılında Osmanlı Devleti'nin 1849 yılında Macar sığınmacılara karşı konukseverliğinin anısına ve kardeşçe duygularının delili olmak üzere Debrecin şehri¹⁸ halkı adına Osmanlı Padişahına bir taç hediye edilmiştir. Meşe çelengi şeklindeki tacın üzerinde "*Osmanlı İmparatoru Abdülhamid'e ve kahraman Osmanlı Ordusuna*" ifadesi yer almaktaydı¹⁹.

1.1. 93 Harbi Sonrası Osmanlı Devleti Üzerinde Uluslararası Baskının ve Rus Nüfuzunun Artmasına İngiliz Müdahaleleri

93 Harbi sonrası göçmenlerin iskân sürecinde çeşitli iç ve dış faktörler etkili olmuştur. Rus hükümeti, mültecilerin sınır bölgelerinden mümkün olduğunca uzağa yerleştirilmesini istemiş ve Karadeniz kıyıları gibi ülkelerine geri gönderilmek üzere kolay erişilebilir yerlere iskân edilmelerinden rahatsız olmuştur. Mülteci yerleşimi için ideal yer, Rus hükümeti için Diyarbakır ile Erzincan arasındaki bölgedir. Ancak limanlardan iç kesimlere giden yollar ulaşım için yetersiz olduğu için Osmanlı Devleti bu talebe karşı çıkmıştır. Diğer dış güçler de iskân sürecine müdahil olmaya çalışmıştır. Suriye toprakları

¹⁶ İpek, "Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri", 81, 82.

¹⁷ BOA. İ.HR. nr. 149 - 7832, h. 04.03.1274.

¹⁸ Debrecin/Debrecen şehri Macaristan'da yer almaktadır.

¹⁹ BOA. Y.PRK.M., nr. 1 - 17, h. 10.09.1294.

konusunda Fransa'nın sürece müdahalesi söz konusudur. Ayrıca Kudüs bölgesi yabancı gözlerin sürekli üzerinde olduğu bir yer olduğu için göçmenlerin iskân edildiği bölgelerin dışında bırakılmaya çalışılmıştır. Bu sorunlara ekonomik güçlükler de eklenmiş, deniz yoluyla ulaşım kolaylığı nedeniyle iskân yeri olarak Rumeli toprakları ön plana çıkmıştır²⁰.

Avrupalıların müdahalelerinin çoğu Bâb-ı Âli ile imzalanan ve başka devletlere Osmanlıların iç meselelerine karışma hakkı tanıyan veya Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında icraat yapmasını kısıtlayan antlaşmalara dayanıyordu. Bütün Balkan milletleri bir şekilde Fransız, İngiliz, Rus veya Habsburg yardımına başvuruyordu. Kapitülasyonlar, ticaret antlaşmaları Osmanlı sınırları içerisindeki yabancı tüccarlara büyük imtiyazlar tanımaktaydı. Karlofça ve Küçük Kaynarca Antlaşmaları, dış güçlere Osmanlı Balkan tebaası adına konuşma hakkını veren ilk antlaşmalardı. XIX. yüzyılda imzalanan antlaşmalar Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısı açısından oldukça tehlikeli olmuştur. Örneğin Akkerman, Edirne, Londra ve Paris Antlaşmaları²¹ diğer devletlere Balkan toprakları üzerinde garantörlük, müdahale hakları vermektedir²². Bu müdahaleler ve değişen hammadde ve pazar arayışları Balkanlar'da ve Rumeli'de Müslüman halk ile gayri müslim halk arasında ekonomik ve dolayısıyla sosyal farklılıkların artmasına zemin hazırlamıştır²³.

93 Harbi ve sonrasında Balkanlar'da Rusya'nın desteğini arkasına alan Sırp lar çeşitli zulüm ve yıldırma siyasetiyle Müslüman-Türk nüfusu göç ettirmeye çalışmıştır. Sırbistan coğrafyasında yaşayan Türklerin göç etme sebepleri arasında Sırp ların bu vahşi tutumu son derece etkili olmuştur²⁴. 93 Harbi sonrasında, Rus diplomatların himayesindeki subaylar ve siyaset adamları, bölgedeki halkı sözde "Türk boyunduruğundan" kurtulmaya davet ederek bölgeyi adım adım dolaşmışlardır. Bu faaliyetlerin sonucunda oluşturulan çetelerin liderleri, "Makedonya Makedonyalılarıdır" sloganıyla halkı etkilemeye

²⁰ Gizem Kazzaz, *A Glimpse Into The World of Muhajirs: Circassians in Ottoman Syria (1864-1910)* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2021), 9, 10.

²¹ Sırasıyla 1826, 1829, 1830, 1856.

²² Jelavich, *Balkan Tarihi 1 / 18. ve 19. Yüzyıllar*, 408.

²³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı (Timaş Yayınları, 2010), 171, 181.

²⁴ Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2006), 68, 69.

çalışmıştır. Sonuç olarak, 1897-1912 yılları arasında Makedonya’da sosyal düzeni bozan çeteler ve eşkıyalar birçok yasadışı faaliyet gerçekleştirmiştir. Çetelerin temel amacı, kamu güvenliğini ve halkın psikolojisini bozarak Batılı devletlerin müdahalesi için zemin oluşturmaktır²⁵.

Berlin Antlaşması ile Kafkaslardan gelen göçmenlerle ilgili uluslararası sorunlar ortaya çıkmıştır. Daha önce gelerek özellikle Rusya ile sınır olan bölgelerde iskân edilmiş olan göçmenlerin 93 Harbi’nde Rus birliklerine karşı yürüttükleri mücadelenin tesiriyle, intikam amacıyla diğer Müslüman unsurlarla birlikte Ermenilere karşı katliam yapma tehlikesi olduğunu düşündüğü için İngiltere bu bölgelere iskân edilen göçmenlerin daha iç bölgelere gönderilmelerini Osmanlı Devleti’nden talep etmiştir. Bu sebeple Sakarya, Düzce, Ankara ve Konya gibi daha iç bölgelere doğru ikinci bir göç dalgası gerçekleşmiştir²⁶.

İngiltere, gelecekteki uzun vadeli politikalarını gelişmelere göre şekillendirme doğrultusunda hareket etmiştir. Yunanistan’ın talebi doğrultusunda göçmenlerin Balkanlar’a yerleştirilmesine engel olmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Balkanlar’da Müslüman nüfusun artmasına neden olacak tutumlardan uzak durmuştur. İngiltere, muhacirleri coğrafi ve kültürel olarak kendi anavatanlarına benzeyen Karadeniz sahillerinden başlayarak Erzurum’a doğru uzanan bir bölgeye yerleştirilmesini ve gerektiğinde olası bir Rus ilerlemesine karşı savaşa hazır bir güç oluşturulmasını istiyordu. Ayrıca göçmenlerin uzak bölgelere dağıtılmasının Rusya’yı oldukça memnun ettiğini belirtirken, muhacirlerin dağıtılması ve Rus sınır bölgesi yerine Balkanlar’a yerleştirilmesinin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına aykırı olduğunu bildirdiyordu²⁷. İngiltere’nin 1878-1914 yılları arasındaki politikası, Boğazları, Ortadoğu’yu ve Kafkasya’yı Rusya’ya karşı korumak üzerine odaklanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin bütünlüğüne yönelik düşüncelerinde de değişiklikler meydana gelmekteydi. Bu

²⁵ İpek, “Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri”, 84.

²⁶ Kemal Gurulkan, “Jeopolitik Değişimin Kafkaslara Tesiri ve Osmanlı Coğrafyası’na Yönelik Kafkas Göçleri”, *Uluslararası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın 140. Yılında Kafkas Göçleri ve Etkileri Sempozyumu - Bildiriler Kitabı*, ed. Fahameddin BAŞAR - Murat KASAP (İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2019), 69.

²⁷ Hakan Asan, “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti”, *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/3 (01 Ocak 2016), 42.

değişimde Almanya'nın 3B Demiryolu Hattı Projesi²⁸ etkili olmuştur. İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'nın İran ve Kafkasya siyasetlerinde birbirleriyle rekabet içerisinde olmaları, Osmanlı Devleti üzerindeki baskıyı artırmıştır²⁹.

Ruslar başta Çerkezler olmak üzere Kafkasya'dan gelen göçmenlerin öncelikle Rusya sınırı olmak üzere toplu halde iskân edilmelerine karşıydı. Osmanlı Devleti üzerinde oluşturdukları siyasi baskı vesilesiyle bunda başarılı olmuşlardır³⁰. Aynı şekilde Yunanlılar da Çerkez göçmenlerin kendi sınırlarına yakın yerlere iskân edilmelerine karşı çıkmışlar ve bu amaç doğrultusunda Rusya üzerinden girişimlerde bulunmuşlardır³¹.

İngilizler ise göçmenlerin Osmanlı topraklarına dağınık bir biçimde iskân edilmelerine karşıydı. İngilizlere göre bu durum onların "savaşçı ruhlarını" öldürecektir. Chisserton adlı bir İngiliz yetkili de aynı fikirdedir:

"Coğrafi ve kültürel açılarından kendi anayurtlarıyla benzerlikler taşıyan ve Karadeniz sahillerinden başlayıp Erzurum'a doğru uzanan bölgede yerleştirilmeleri halinde Çerkesler hem geçmişin yaralarını sarabilecek hem de kendilerine (Ruslar tarafından) yapılan kötülükleri unutmayıp hafızalarını taze tutabileceklerdir. Üstelik en çok gereken yerde yani muhtemel bir Rus ilerleyişi karşısında savaşılmaya hazır dinç bir kuvvet oluşturacaklardır." Ayrıca İngilizler Çerkezlerin yerli Hıristiyan halka zarar verebileceklerini düşündükleri yerleşim yerlerine iskânına karşı çıkmışlardır³².

Dikkat çekici bir şekilde göçmenlerin uluslararası müdahaleyi kendilerinin de talep ettiği durumlar yaşanmıştır. Örneğin Çerkez göçmenler 1878 yılının Mart ayında Üsküdar Mutasarrıflığına, İngiltere Devleti Parlamentosuna iletmek üzere teslim ettikleri dilekçelerinde; kendilerini vatanlarından uzak kalmaya mecbur eden Rusların, iltica ettikleri yerlerde bile kendilerini rahat bırakmadığını, istilalarına son vermeyeceklerini, sığındıkları Osmanlılara karşı başladığı istilanın bir sonunun olmadığını belirtmişlerdir. Bunların üzerine

²⁸ Berlin, Bosphorus, Bağdat

²⁹ Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti", 43.

³⁰ Dünder, *Hicret*, 162.

³¹ Nevzat Sağlam, "Arşiv Belgelerine Göre Canik'te Çerkes Muhacirler ve İskânları", *Geçmişten Günümüze Göç - II*, ed. Osman Köse (Samsung, 2017), 1358. Ayrıca bkz. BOA. HR.TO., nr. 122 - 77, m. 31.07.1876.

³² Dünder, *Hicret*, 162, 163, 164.

İngilizlerin kendilerine hep destek verdiğini, İngilizlerin hürriyetsever olduğunu söyledikten sonra “İngiliz bayrağı ve kumandası ve nizâm-ı askerisi” altında savaşmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir³³. Bu belgede görüyoruz ki sonuç getirmeyen savaşlardan bıkmış olan Çerkez göçmenler Ruslara karşı sonuna kadar savaşmaya kesin bir şekilde kararlıdır ve Rusya’nın kesin bir şekilde yenilmeden asla durmayacağına inanmaktadır.

1.2. Balkan Devletlerinin Balkan Savaşları ve Sonrasında Artan Etkisi

I. Balkan Savaşı sonrasında Bulgaristan’dan büyük kitleler halinde göçler yaşanıyordu. Bu dönemde büyük bir insan kitlesinin ani bir şekilde ülkeden ayrılması, Bulgaristan’ın ekonomik durumunu olumsuz etkilemiş ve bu nedenle Bulgar Hükümeti, Osmanlı Devleti’ne göç etmek isteyen Türklerin göçlerini engellemek amacıyla aşırı vergiler talep etmeye başlamıştır. Bu nedenle birçok kişi göç düşüncesinden vazgeçmiştir. Daha sonra alınan bir kararla, Müslümanların göçleri yasaklanmış ve iskelelerden gemilere binmelerine izin verilmemiştir. Ancak buna rağmen, Kırcaali ve Tamraş bölgelerinden birçok Müslüman, kaçarak göç etmiştir³⁴. Yine Bulgar Devleti Osmanlı Devleti ile Batı Trakya konusunda anlaşmaya vardığı halde baskı ve zulüm ile yerli Müslüman halkı göç etmeye zorlamıştır. Bu konudan rahatsız olan Osmanlı Devleti İstanbul Muhafızı Ahmed Cemal Bey üzerinden General Toşef’e sert bir uyarı göndermiştir:³⁵

“Tarafeyn arasında itilafın meydana gelmeden önce, milislerin Batı Trakya’da gerçekleştirdiği bazı işlemlere dair detaylı birkaç telgrafını aldım. Bunun nedenini önceden anlayamıyordum. Şimdi, Gümülcine milis komutanlarından aldığım bir telgrafta, bu nedenler anlatılmaktadır. Aldığım habere göre, Garbî Trakya’yı işgal eden komutanlarınız, itilafname hükümlerine uymayarak Müslüman halkın silahlarını toplamak amacıyla kendilerine zulmetmeye başlamışlar ve bu mağdurlar Gümülcine ve Dimetoka’ya doğru göç etmeye başlamışlardır. Ayrıca, hükümetinizin Gümülcine’ye bir

³³ BOA. Y.PRK.ZB., nr. 1 - 5, h. 09.05.1295.

³⁴ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Srasında Rumeli’den Türk Göçleri* (Türk Tarih Kurumu, 2022), 47, 48.

³⁵ BOA. DH.KMS., nr. 1 - 35, s. 85, r. 17.08.1329.

Müslüman mutasarrıf atanacağı kabul edilmişken, şimdi Gümülcine'ye Türkçe bile konuşmayan bir Bulgar'ın mutasarrıf olarak gönderildiği, Milis Kuvvetleri Umum Kumandanı Süleyman Zeynelabidin Bey'e itilafname ve diğer konularda hiçbir bilgisi olmadığını beyan ederek kendisine kötü ve kaba muamelelerde bulunduğu bildirilmiştir. Bulgar Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne verdiği sözde ısrar edeceği şüphesizdir, ancak sizin emrinizdeki subayların zalimane hareketleri ve özellikle nasıl ve neden Bulgar mutasarrıfın gönderildiği anlaşılamayan bir durumda, Bulgar mutasarrıfa çok kötü bir etki bırakacak bir tutumdan kaçınılması gerektiğine inanıyorum. General Kirkof'un son derece memnuniyet verici nazik davranışlarını bütün subayların örnek almasını ve özellikle Müslüman mutasarrıf atanana kadar Bulgar mutasarrıfa iş yaptırılmamasını ve hükümet işlerinin kesinlikle Müslümanların silahlarına dokunulmamasını uygun buluyorum. Aksi halde, ortaya çıkacak kötülüklerin büyük bir sorumluluk olduğuna inanarak bildiririm."

Balkan Savaşları sonrasında Sırbistan Hükümeti de ele geçirdiği topraklarda Müslümanları göç ettirmeye çalışmıştır. Sırbistan, özellikle memurları kullanarak Müslümanların arazilerine müdahalelerde bulunuyordu³⁶. Ahalinin silahları olduğunu iddia ederek, köylerden haraç topluyor, yağma ve katliamlar yapıyordu³⁷. Sırbistan'ın baskıları sonucu göç edenlerin 50 bini geçmesi üzere Osmanlı Devleti duruma müdahale etmiştir. Osmanlı Devleti şu tespit ve isteklerde bulunmuştur³⁸:

- "Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkan herhangi bir yerdeki İslâm topluluğunun göç ettikleri iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Bosna ve Hersek gibi, Müslüman hukukuna, medeniyet ve siyaset kurallarına riayet edildiği takdirde, insanlar ülkelerini terk etmeden huzur ve sükûn içinde iş ve güçleriyle meşgul olmaktadır. Bu sebeple, Sırbistan'a terk edilen arazide deneyimli ve dürüst memurlar atanarak, bu bölgede yaşayan İslâm topluluğunun memnuniyetinin sağlanması ve göç etmelerine izin verilmemesi, insanlık ve medeniyet kuralları gereği olarak ortaya çıkmaktadır.

³⁶ BOA. HR.SYS., nr. 2043 - 3, s. 1, m. 24.10.1914.

³⁷ BOA. HR.SYS., nr. 2043 - 3, s. 12, m. 01.10.1914.

³⁸ BOA. HR.SYS., nr. 2043 - 3, s. 1, m. 24.10.1914.

• Sırbistan maslahatgüzarına ifade edildiğinde, şu anda açıklanan beyanların açık olduğunu ve devredilen araziyle ilgili özelliklere sahip yetkili memurların atanması ve görevlendirilmesi için hükümet tarafından söz verildiğini ifade etti. Ayrıca, İslâm topluluğunun hukuki ve ekonomik çıkarlarının her türlü saldırıdan ve tecavüzdten korunması gerektiği, Sırbistan Hükümeti tarafından kabul edildiği ve Müslümanlarla ilgili istenmeyen muameleleri gerçekleştiren memurların bilindiği bir durumda, yasal olarak sorumlu tutulacaklarından dolayı İslâm topluluğu için hangi Sırp memurlarından ne tür muamele aldıklarını sormak ve zararlarını ispat etmek üzere kendilerine soru sorulması ve belgelerin resmi bir şekilde sunulması halinde, bu malların Sırbistan Hükümeti tarafından aynen iade edileceği veya bedellerinin tazmin edilebileceği konusunda buraların da incelenerek elde edilecek bilgilerin merkezi hükümete bildirilmesi talep edilmiştir."

• "Sırbistan'a ilhak edilen araziden gelen İslâm topluluğu muhacirlerinin tamamı olmasa dahi, bazılarının neden göç ettikleri sorularak, Sırbistan maslahatgüzarının istediği bilgilerin elde edilmesi durumunda işbirliği yapan Sırp yetkililerinin itiraf niteliğinde işlemler gerçekleştirmesi, en azından bazılarının değiştirilmesi ve Müslümanların zararlarının bir ölçüde telafi edilmesi yoluyla, İslâm topluluğunun gelecekteki hukuki ve ekonomik çıkarlarını koruma noktasından fayda sağlanabileceği düşünülerek, ilgili memurlar tarafından bu yönde bir soruşturmanın yürütülerek elde edilecek bilgilerin merkezi yönetim makamlarına bildirilmesini umarız."

Bu metinden anlıyoruz ki: Osmanlı Devleti'nden ayrılan Müslüman topluluklarının toptan göç ettikleri iddiası yanlıştır ve uygun yönetimle kendi ülkelerinde huzur içinde yaşayabileceklerdir. Sırbistan'a bırakılan topraklarda yaşayan Müslüman topluluklarının memnuniyetini sağlamak için deneyimli ve dürüst memurların atanması gereklidir. Sırbistan Hükümeti, bu toplulukların hukuki ve ekonomik çıkarlarını koruma sözü vermiştir. Göç edenlerin neden göç ettiklerine dair bilgi toplanarak, zararlarının tazmini ve kötü muamele eden Sırp memurlarının sorumlu tutulması gereklidir. Bu adımlar, Müslüman topluluklarının gelecekteki haklarını koruma amacı taşımaktadır.

2. Osmanlı Göç Siyasetinde Tabiiyet/Vatandaşlık Tartışmaları

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, göç ve vatandaşlık giderek karmaşıklaşan bürokratik ve yasal bir süreç haline gelmiş, devletler yüzyıl boyunca vatandaşlık statüsünü resmileştirmek için ulusal kimlik kartları, pasaportlar ve oturma izinleri de dahil olmak üzere çeşitli yollar geliştirmiştir. Hükümetlerin nüfuslarını saymak, ölçmek ve sınıflandırmak için giderek daha fazla yeni yöntemlere başvurduğu bir dönemde, sınır ötesine gidip gelen nüfusların varlığı hem siyasetçiler hem de bürokratlar için daha da can sıkıcı hale gelmiştir³⁹.

Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar boyunca meşgul eden tabiiyet sorunu, gayrimüslim Osmanlı tebaasının, kapitülasyonlarla elde ettiği ayrıcalıklardan faydalanarak ecnebi devletlerin himayesine girmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum, bir dizi suistimali beraberinde getirmiş ve Osmanlı tebaasının, Osmanlı kanunlarından kaçmaya çalıştığı bir duruma dönüşmüştür. Ayrıca ecnebi devletler, bu fırsatı kullanarak Osmanlı topraklarında nüfuslarını artırmış ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme olanağı bulmuştur⁴⁰. Osmanlı Devleti kendi tabiiyetine giren göçmenlerin ileride eski tabiiyetlerine geçme ihtimalinin farkındaydı ve buna karşı gerekli önlemleri de alıyordu. Örneğin 1860 yılında Rusya'dan göç eden Çerkez ve Nogay muhacirlerin daha sonra tekrar Rusya tabiiyetine geçmesini önlemek adına senet alınmasını ve Rusya'dan alınacak olan resmî belgeye isnat edilmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca kendilerinden alınan bu senetlere göre Rusya tabiiyetine tekrar geçerlerse arazi ve diğer hane mülklerine el konulacağı belirtilmiştir⁴¹.

Öncelikle, Osmanlıcılık akımı, politika ve hukuk reformlarının etkisiyle "Osmanlı vatandaşı" kavramını geliştirmiştir. Bu fikrin arkasındaki amaç, Sultan'ın tebaası arasında eşitlik ilkesini vurgulamak ve bu şekilde Fransız Devrimi'nin ve özellikle Balkanlar'da yayılmaya başlayan milliyetçilik akımlarının imparatorluk içindeki yıkıcı etkilerini kontrol altına almaktır. Tanzimat dönemi ile başlayan bu süreç, anayasal ve özgürlükçü değişikliklerin önünü açsa da

³⁹ James H. Meyer, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies* 39/1 (2007), 28.

⁴⁰ Gülşen Ulukaya, "1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı", *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2022), 136.

⁴¹ BOA. İ.HR., nr. 173 - 9438, h. 09.06.1276.

maalesef, imparatorluğun çöküşünü engelleyememiştir⁴². Özellikle millet sisteminin değiştirilmesi ve dönüşmesi, farklı dini gruplar arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde insanlar kendilerini genellikle "Osmanlı" olarak değil, "Müslüman," "Hristiyan" veya "Yahudi" olarak tanımlamıştır. Bu durumda etkili olan faktörlerden biri, zorunlu göçle gelen göçmenlerin büyük bir kısmının Müslüman olması ve demografik yapının sayısal olarak Müslümanlar lehine değişmesidir⁴³.

Osmanlı Devleti, tabiiyet belirsizliklerinden kaynaklanan suistimalleri önlemek amacıyla 1851 tarihli Fransız Kanunu'ndan esinlenerek 20 Ocak 1869 tarihinde 9 maddelik *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesini* çıkarmıştır.⁴⁴ Bu kanuna göre, Osmanlı topraklarında yaşayan herkes Osmanlı vatandaşı sayılıyordu ve yabancı vatandaş olduğunu iddia edenler iddialarını kanıtlamak zorundaydı. Ayrıca, başka bir ülkenin hizmetine giren herkes vatandaşlıktan çıkarılabilecekti. Bunu yapmış olanların, kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren on beş gün içinde durumlarını yetkililere bildirmeleri ve kendilerine tanınan süre içinde söz konusu hizmetten ayrılmaları gerekiyordu. Vatandaşlıktan çıkarılanlardan kendi istekleriyle vatandaşlık değiştirenlerin Osmanlı topraklarına yeniden girmeleri yasaklanıyordu. Resmi onay olmadan vatandaşlık değiştiren kişilerin yabancı vatandaşlığı kabul edilmiyor, bu kişiler Osmanlı vatandaşı sayılıyordu⁴⁵.

Osmanlı Tabiiyet Kanunu, Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslim tebaanın ecnabi devletlerin himayesine girme sorununa çözüm bulma girişimidir. Ayrıca bu kanun, Osmanlı tabiiyetine geçmeye çalışanlara belirli kurallar getirerek, gelecekte oluşabilecek suistimalleri önlemeye çalışmıştır. Bu kanun duyurulduktan sonra, bazı devletler (Fransa ve Avusturya gibi) bu kanunu kabul ederek

⁴² Başak Kale, "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Göç Tarihi - 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, ed. Ayhan Kaya - M. Murat Erdoğan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 160.

⁴³ Kale, "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", 160.

⁴⁴ BOA. Y.EE., nr. 41 - 133, h. 14.10.1285.

⁴⁵ Ahmet Akter, "Armenian Migration To The United States Of America In The Last Quarter Of The Nineteenth Century", *Atatürk Yolu Dergisi* 65 (20 Kasım 2019), 34.

anlaşmaya varırken, bazıları (başta Rusya ve Yunanistan) çıkarlarına aykırı olduğunu düşünerek itiraz etmiş ve anlaşmaya yanaşmamıştır⁴⁶.

Uluslararası hukuk açısından, bir toprağa, bölgeye hâkim olan devlet, onun üzerinde yaşayan nüfusun da doğal olarak hâkimi sayılırdı. Savaşların bitiminde imzalanan barış antlaşmalarıyla da bu durum karşılıklı olarak onaylanırdı. Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklardan gelen göçlerde izin sahibi ülkenin ve kendi konsolosluklarının onayladığı göçmenlerin gelmesini tercih ediyordu. Göçmenler, Osmanlı topraklarına girdiğinde geldiği ülkenin vatandaşlığını reddedip, Osmanlı vatandaşlığını resmen talep etmesi ve yeminle tasdik etmesi gerekiyordu. Aksi durumda belirsizlik beraberinde kaos ve hatta diplomatik krizlere yol açabiliyordu. Örneğin; göçmenlerin geldikleri ülkeler Osmanlı'nın topraklarına kabul ettiği göçmenleri kendi tebaası saymaya devam edebiliyordu veya göçmenler Osmanlı vatandaşlığının yükümlülüklerinden kaçınmak için önceki vatandaşlıklarını öne sürebiliyorlardı (o yıllarda çifte vatandaşlık yoktu). Bu duruma misal; Fransa Cezayir'inden gelen göçmenler uzun süre Fransız vatandaşlığından vazgeçemedikleri için Osmanlı ve Fransa arasında diplomatik krizlere yol açmışlardır⁴⁷.

2.1. 93 Harbi Sonrasında Osmanlı Devleti ile Balkan Devletleri ve Rusya'nın Nüfus Meselesi

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı-Rus sınırı yeniden çizilmiştir. Rusya'ya bırakılan topraklarda yaşayan ahalinin durumuyla ilgili olarak ise Rusya'ya bırakılan yerlerde yaşayan insanların başka yerlere göç etmekte ve yerleşmekte serbest olacakları, kendilerine bu konuda üç yıl zaman verileceği, üç yıl sonrasında mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanların Rus tabiiyetinde kalacakları belirtilmiştir⁴⁸. Bu şartlar Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçleri hızlandırmıştır. Rusya ile yapılan savaşlar Kafkaslar'dan Osmanlı Devleti'ne doğru göç hareketlerinin sürekli ve toplu bir hal almasında etkili olmuştur⁴⁹.

⁴⁶ Ulukaya, "1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı", 136, 139.

⁴⁷ DüNDAR, *Hicret*, 84, 85.

⁴⁸ NeJla Günay, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilgi / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 0/61 (2012), 124.

⁴⁹ Günay, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", 124.

Birçok Rusya vatandaşı Müslüman Osmanlı Devleti'ne "yasadışı" olarak, yani önceden uygun evrakları doldurmadan göç etmeye başlamıştır. Rusya tarafından hala Rusya'nın tebaası olarak görülen Osmanlı topraklarına göç edenler, Bâb-ı Âli tarafından yeni Osmanlılar olarak görülmüş ve kendilerine "Tezkire-i Osmaniye" yani yeni Osmanlı kimlik belgeleri verilmiştir. Bu durum iki imparatorluk arasında çeşitli diplomatik gerginliklere yol açmış; dışişleri bakanlıklarında, elçiliklerde ve konsolosluklarda çalışan Rus ve Osmanlı bürokratları Osmanlı Devleti'nde ikamet eden Rus Müslümanların vatandaşlık statüleri konusunda sürekli olarak mücadele etmiştir. Bu arada, Rusya'dan gelen Müslüman göçmenler, Osmanlı Devleti'ndeki Rus tebaaya sağlanan konsolosluk yardımı ve diğer yardımlardan faydalanmak için vatandaşlık statülerine ilişkin belirsizliklerden sıklıkla yararlanmışlardır. Rus Müslüman göçmenler, politika yapımcıların ve bürokratların kendi yaşamlarına ilişkin kararlarına basitçe uymak bir yana, iki devleti birbirine düşürecek stratejiler izlemişlerdir.⁵⁰

Göçmenler Osmanlı vatandaşlığına geçmek istediklerinde Osmanlı Devleti bu duruma kayıtsız kalmıyor ve bu istekleri gerçekleştirmek için gerekli girişimlerde bulunuyordu. Örneğin, 1902 yılında önceden Dağıstan'dan kaçarak Bitlis'e gelen ve oradan Şam'a yönelen, Kerek Sancağı'nda Amman bölgesinde yerleşik 24 hanede erkek ve kadın 67 kişi ile Kafkasya'dan gelen Huş ve Debre muhacirlerinin 9 hanede 23 kişinin ve ruhsat olmadan Dersaadet'e gelen Kırmılı Bilal bin Halil ile eşi Zehra'nın Osmanlı Devleti'ne tabiiyetlerini kabul etmelerini talep etmişlerdi. Bu tür firari ve pasaportsuz olarak gelen muhacirler hakkında devlet tarafından bir karar alınması gerektiği Hariciye Nezâreti'nden bildirilmiştir. Benzer bir durumda kaçan ve 6 ay süreli pasaportla Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin Rusya vatandaşı sayılacağı sonradan elçilik tarafından bildirilmiş olsa da, bu kişiler aileleriyle birlikte gelip Rusya'ya iade edilemeyecek durumda olduklarından ve kendileri asıl vatandaşlıklarını terk ederek Osmanlı vatandaşlığını talep etmekte ısrar ettiklerinden, elçilik nezdinde tekrar girişimlerde bulunularak bu kişilerin ve benzerlerinin Rusya vatandaşlığından çıkarılması ve gerekli işlemlerin yapılması için Hariciye Nezâreti'ne yazı sunulmuştur⁵¹.

⁵⁰ Meyer, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship", 16.

⁵¹ BOA, MV., nr. 111 - 71, h. 16.05.1323.

1909 yılında ise Rusya'dan pasaportsuz ve gerekli şartları sağlamadan gelen göçmenlerle ilgili kendilerine "muhacir" olarak değil "misafir" olarak muamelede bulunulacağı yönünde Meclis-i Vükelâ tarafından karar alınmıştır⁵²:

"Rusya'dan Osmanlı topraklarına seyahat pasaportuyla gelen ve iskân edilen tüm muhacirlerin isimleri, Muhâcirîn İdaresi tarafından verilecek defterlerde belirlenmiştir. Bu isimlerin, Hariciye Nezareti ile Rusya Büyükelçiliği arasında görüşülerek Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından onaylanması gerekmektedir. Eğer bu onay alınmazsa, ilgili defterlerin bilgilerinin Hariciye Nezareti tarafından Müşavir-i Muhâcirîn'e sunulması ve bu kişilerin Osmanlı tabiiyetine sahip olduklarının bir takrir ile ilan edilmesi gerekmektedir. Bu aşamadan sonra, Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etmek isteyenlerin, memleketlerindeki yetkili makamlardan ayrılmak için izin almaları ve Osmanlı tabiiyetini ispat etmeleri gerekmektedir. Pasaportları, bu şartlar sağlanmadan şehbenderhaneler tarafından vize edilmeyecek ve seyahat pasaportuyla gelenlerin göçmen olduklarını iddia etmeleri durumunda kabul edilmeyeceklerdir. Bu kişilere misafir muamelesi yapılacak ve Rusya'nın ilgili bölgelerinde resmî duyurularla, pasaportlarını vize ettirmek için şehbenderhanelere başvurmaları gerektiği konusunda bilgilendirme yapılacaktır. Göçmenlerin Rusya'dan Osmanlı topraklarına yerleştirilmesi kabul edilmediği takdirde, ellerindeki pasaportların iadesi ve dönüşlerine izin verilecektir. Bu hususlarda ilgili bürokratik işlemler dahil, Hariciye ve Dahiliye Nezaretlerine havale edilmiştir."

Yine 1910 yılında Rusya ve Romanya tebaasından ve Musevî cemâatinden bir grup göçmen Osmanlı Devleti'ne akrabalarının yanına göç etmek istemişler ve Osmanlı tâbiyyetine kabul edilmelerini talep etmişlerdi. Bu göçmenlerin talepleri değerlendirilirken pasaportla gelenlerin "muhacir" ve firari gelenlerin ise "mülteci" olarak addedildiği vurgulanmıştır⁵³. Osmanlı tâbiyyetine kabul edilmelerini talep eden şahısların öncelikle eski tâbiyyetlerine dönmeyeceklerine ve Rusya veya Romanya konsolosları tarafından geri dönmeleri hususunda ısrarla talep olunurlarsa Osmanlı topraklarından ihraç edilmeye rıza

⁵² BOA. MV., nr. 126 - 51, h. 23.03.1327.

⁵³ BOA. DH.MUİ., nr. 68 - 35, s. 4, h. 12.02.1328.

gösterdiklerine dair kendilerinden sened alınarak kayıtlarının yapılması kararlaştırılmıştır⁵⁴. Rusya Müslümanları sadece bu düzenlemeler tarafından kategorize edilip şekillendirilmemiştir, aynı zamanda bu düzenlemelere dahil olmuş ve kişisel avantajlar elde edebilecekleri boşluklar bulmuşlardır. Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve iki imparatorluk arasında seyahat eden diğerleri gibi, Rusya Müslümanları da sık sık konumlarının kategorik belirsizliğinden faydalanmalarına yardımcı olacak stratejiler geliştirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde "Rus", Rusya'da "Osmanlı" olarak yaşayan bu kişiler, sınırın her iki tarafında da vatandaşlık politikalarını manipüle etmeyi başarmışlardır⁵⁵.

Göçmenlerin bütün bu göç sürecinde yaşadığı zorluklar onları Osmanlı uyruğuna geçmekte tereddüt ettirmiş ve bu konuda ağır davranmalarına sebep olmuştur. Göçmenlerin tabiiyet değiştirme işlerindeki yavaşlık devletin tavrını sertleştirmiş ve 1904 yılının şubat ayının 3. gününde Meclis-i Vükela Adana'ya yerleştirilecek Kırım vs. muhacirlerin Osmanlı uyruğuna geçmemeleri durumunda geldikleri yerlere geri gönderilecekleri bildirilmiştir⁵⁶. Bu duruma karşın bazı durumlarda ise göçmenler Osmanlı vatandaşlığına geçmek konusunda oldukça heveslidirler ve amaç doğrultusunda gerekli her türlü adımı atmaktan geri durmamışlardır. Örneğin Rusya tebaasından olan Malakan kabilesinin bazı üyeleri aileleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne iltica etmişler, vatandaşlığına geçmeleri dolayısıyla verdikleri taahhüt senedinde; Osmanlı Devleti vatandaşlığında kalmak için içlerinden herhangi biri ilerleyen zamanda Osmanlı vatandaşlığından ayrılacak olursa Osmanlı Devleti tarafından kendilerine verilmiş ve ücretlerini kendileri ödeyerek aldıkları arazi, emlak ve hayvanlarda herhangi bir hak talebinde bulunmayacaklarını ve bunları tamamen Osmanlı Devleti'ne bırakacaklarını taahhüt etmişlerdir⁵⁷.

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'ne doğru göç artmıştır. Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan vd. Balkan devletleriyle yapılan ikili antlaşmalar ile göçmenlerin tabiiyetine dair bazı mutabakatlara varılmıştır. Lakin uygulamada sorunlarla karşılaşmıştır. Bu antlaşmalardan biri Osmanlı Devleti

⁵⁴ BOA. DH.MUİ., nr. 68 - 35, s. 1, h. 12.02.1328.

⁵⁵ Meyer, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship", 28.

⁵⁶ Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", 428.

⁵⁷ BOA. MAD.d., nr. 23109, h. 29.12.1276.

ile Bulgaristan Krallığı arasında Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'dır. Genişleyen Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin yoğun Türk nüfusunun yaşadığı bölgelere hâkim olmuştur. İstanbul Antlaşması'na göre, buralarda yaşayan Türklerin Bulgar vatandaşı olacakları, ama isterlerse, dört sene içerisinde, Osmanlı vatandaşlığını seçebilecekleri belirtilmiştir⁵⁸.

12 Şubat 1914 tarihinde, Meclis-i Mebûsan, bu antlaşmada bahsedilen haklarını kullanmak isteyenlerin tekrar Osmanlı uyruğuna geçmek zorunda olmadığını açıklamıştır. Bu kapsamda, durumu sakıncalı bulunanların tespiti için şebhenderliklere bildirilmek üzere listelerin hazırlanmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti'ne kabulleri sorgulanan kişilerle ilgili olarak, hükümetin sembolik bir işlem yapmasını ve bu işlemin genel prensiplerinin belirlenmesi kararlaştırmıştır⁵⁹.

Balkan Savaşları sonrasında Balkanlar'dan gelen göçmenlerin vatandaşlığa geçmesinde de gördüğümüz üzere askerlik ve vergi muafiyeti gibi göçmenlere haklar verilmiştir. Burada dikkat çeken, kaçak dahi olarak gelseler muhacir sayılmaları, kendilerine verilen diğer hakların yanı sıra vatandaşlığa geçme işleminin sadece kişiyi değil eşlerini ve çocuklarını kısacası göç edenin ailesini de kapsamaktadır⁶⁰.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Muhâcirin Müdüriyeti ve İskân-i Aşâir göçmenlerin iskânına ve Osmanlı tabiiyetine kabulleriyle ilgili genel bir talimatname yayımlamıştır. Talimatnamenin 1. maddesi ile Osmanlı topraklarına gelen göçmenler iki farklı gruba ayrılmıştır: Hicret pasaportuyla gelenler ve seyahat pasaportuyla gelenler. Hicret pasaportuyla gelen göçmenler hiçbir uygulamaya tabi tutulmaksızın iskân edileceklerdir. Bulgaristan ve Romanya'dan seyahat pasaportlarıyla gelenler ise Osmanlı tabiiyetini kabul edeceklerine dair bir senet vermeleri gerekmektedir. Bu senette; "artık ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmayacağına", "memleketlerinden ilişkilerini kestiklerine" ve "bir daha

⁵⁸ Selahattin Önder, *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990), 24, 26.

⁵⁹ Önder, *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)*, 28.

⁶⁰ BOA. DH.EUM.MTK., nr. 47 - 24, h. 25.10.1332.

dönmeyeceklerine” dair taahhütte bulunacaklardı. Alınan bu senet/arzuhal tabiiyet kalemi tarafından onaylandıktan sonra iskânları gerçekleştirilecektir⁶¹.

Osmanlı Devleti Müslüman göçmenlere tabiiyet verme konusunda oldukça istekliydi. Ancak bu yüzden Rusya, Avusturya-Macaristan ve Fransa gibi işgalci ülkelerle sorun yaşamasına sebep oluyordu. Barış antlaşmalarıyla kendi tebaaları kılınmış Müslümanların, keyfi ve kitlesel bir şekilde Osmanlı'ya göç etmelerini istemiyorlardı. Rusya, Müslümanların göçünü engellemek için pasaport işlemlerini ve vatandaşlıktan çıkmayı zorlaştırırken, Osmanlı Devleti ise göçleri teşvik etmek için vatandaşlık işlemlerini kolaylaştırıyor ve hızlandırıyordu⁶².

3. Osmanlı Devleti Sosyal Yapısı ve Göç Siyaseti Bağlamında Misyonerlik

Osmanlı topraklarında gerçekleşen göç hareketlerinde misyoner faaliyetleri de önemli bir yer tutar. Fransa, XVI. yüzyıldan itibaren Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti sınırları içinde Katolik bir cemaat oluşturmaya çalışmıştır. Bu girişim, Fransa'nın ardından İngiltere ve Rusya tarafından da takip edilmiştir. Her iki devlet de Ortodoks ve Protestan Ermeni cemaatlerini oluşturarak, Ermeni toplumu kendi siyasi ve ekonomik hedefleri doğrultusunda yönlendirme çabasına girişmiştir⁶³. İngiltere'de kurulan “*Church Missionary Society*” adlı misyonerlik kuruluşu, 1799 yılında Osmanlı topraklarına misyonerler göndermiştir. Ancak İngiliz Protestan misyonerler, faaliyetlerini ağırlıklı olarak Ortadoğu coğrafyasında sürdürürken, 1820'lerde Osmanlı Anadolu'suna ayak basan Amerikalı Protestan misyonerlerin faaliyet bölgesi ise ağırlıklı olarak Osmanlı Anadolu'su olmuştur⁶⁴.

⁶¹ İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010), 219.

⁶² Dünder, *Hicret*, 84.

⁶³ Dilşen İnce Erdoğan, “XIX Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görülmeyen Tehlike Misyonerlik”, *Türk Yurdu*(Mayıs 2006) 26/225 (2006), 68.

⁶⁴ Hale Şıvgın - Meryem Günaydın, “Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tabiiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış* 8/16 (09 Eylül 2015), 8.

Avrupa devletleri, Osmanlı topraklarında birçok okul ve kilise açarak gayrimüslim toplum üzerindeki nüfuzlarını artırmayı hedefliyordu. Özellikle Biladü'ş-Şam bölgesinde Fransa ve İngiltere tarafından açılan kurumlar, Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve bu bölgeden gerçekleşen göçler üzerinde büyük etkilere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin topraklarında faaliyet gösteren bu kurumlar, bölgedeki dengeleri değiştirmekte etkili olmuştur.⁶⁵ Bölgedeki yabancı güçlerin faaliyetleri Osmanlı Devleti'ne rapor ediliyordu. Örneğin, 1892 yılında Suriye Vilayeti Maarif Müdürü Halil Kemal Efendi bu konuda layihalar hazırlamıştır. İlgili raporda; Suriye vilayeti dahilinde bazı bölgelere yabancıların göz diktiğini, buralarda okullar açtıklarını, buna karşın bizim eğitim kurumlarımızın sayı ve nitelik olarak yetersiz kaldığını, Tûr-ı Sina'daki Şerme ile Suriye'nin bazı mevkiilerine Yahudi göçmenlerin yerleşmekte olduklarını, misyonerlerin hac güzergâhında olan Kerek mevkisine ve civarlarına giderek bölge ileri gelenleriyle yakın ilişkiler kurduklarını, oralarda çeşitli tesisler kurduklarını, İngilizlerin Mısır hükümetiyle birlikte Tûr-ı Sina karşısındaki Kusa-yar mevkiine askerî yatırımlar yaptıklarını bildirmiştir⁶⁶.

Anglikan Kilisesi, XIX. yüzyıl boyunca Filistin bölgesindeki etkisini artırmıştır. Anglikan Kilisesi, sadece Müslüman ve Hristiyanlara değil, Yahudilere de yönelik faaliyetler yürütmektedir. 1809 yılında kurulan ve bugün "Yahudi Halkı Arasında Kilise Hizmeti Teşkilatı" adını taşıyan kurum, Yahudilerin beklediği Mesih'in Hz. İsa olduğunu öne sürmüştür. Bölgenin demografik yapısıyla yakından ilgilenen ve İstanbul'un hakimiyetini azaltmak amacıyla bölgenin demografik olarak yeniden şekillendirilmesini hedefleyen Kilise, bu bağlamda bölgeden gerçekleşen göçleri desteklemiştir. Ayrıca Latin Amerika'ya gitmek için gerekli pasaport ve evrak işlemleri de misyonerler tarafından takip edilmiştir. Gayrimüslimler, Hristiyan din adamları ve bölgede etkili olmak isteyen devletlerin yardımıyla Müslümanlardan daha hızlı bir şekilde pasaport sahibi olabilmişlerdir. Özellikle bölgede yaşayan Ermenilerin, misyonerlerin

⁶⁵ Fatih Tuncer - Metin Zengin, "Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika'ya Yapılan Göçler ve Etkileri", *Journal of International Social Research* 13/70 (30 Nisan 2020), 308.

⁶⁶ BOA. Y.PRK.MYD., nr. 11 - 98, h. 20.03.1310.

faaliyetleriyle birlikte başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Kuzey ve Güney Amerika kıtalarındaki ülkelerle göç etmelerine zemin hazırlanmıştır⁶⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni sorununun en önemli faktörü misyonerlerin, özellikle de Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleridir. 1819 yılında Amerika'dan İzmir'e gelen Amerikalı misyonerler, Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler arasında faaliyetlerine başladılar. Misyonerlik faaliyetleri Ermeniler arasında çok başarılı oldu. O dönemde Amerikalı misyonerler 1810 yılında Boston'da kurulan ABCFM⁶⁸'ye bağlı olarak çalışıyorlardı⁶⁹. Amerikan misyonerleri Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile örgütlenmişlerdi. Okullar ve sağlık ocakları açarak yerel halkın ilgisini çekmişti. Misyoner okulları, kalitesi ve özgün eğitim programları nedeniyle Ermeni cemaatinin dikkatini celbetmişti. Amerika'ya ilk Ermeni göçü 1850'lerde gerçekleşti. Amerika'ya Ermeni göçünün başlangıcında Amerikalı Protestan misyonerler önemli bir rol oynamıştır. Misyonerlerin önerileri ve sağladığı kolaylıklar sayesinde özellikle genç Ermeniler Amerika'ya göç ederek yerleşmişlerdir⁷⁰. Ermeniler'in göçü 1901'den yani Amerikan konsolosluklarının tamamen yerleşmelerinden itibaren daha da artmıştır⁷¹. Amerikalı Protestan misyonerler sadece Anadolu'daki Ermeni milliyetçilerini değil, aynı zamanda Balkanlar'daki Bulgar milliyetçisi hareketleri de desteklediler. Böylece Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, mahalli isyanlar düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar⁷².

Ermenilerin arasında ortaya çıkan huzursuzluk kaynağının Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı olan tutumunun sonucu değildi. Yurtdışı menşeli veya destekli Protestan ve Katolik din adamları kendi mezhepleri yaymak için Osmanlı Ermenilerini kendilerine hedef seçmişlerdi. Böylece zaman içerisinde

⁶⁷ Tuncer - Zengin, "Unutulan Göçmenler El Turcolar", 309.

⁶⁸ American Board of Commissioners for Foreign Mission

⁶⁹ Dilşen İnce Erdoğan, "American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri", *Belgi Dergisi* 2/14 (01 Temmuz 2017), 552.

⁷⁰ Kasım Bolat, *Turkish Migrations from the Balkans to Istanbul 1877-1980* (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), 44, 45.

⁷¹ Şıvgın - Günaydın, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tabiiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi", 3.

⁷² Bolat, *Turkish Migrations from the Balkans to Istanbul 1877-1980*, 44, 45.

Ermeni toplumu arasına mezhep birliği bozulmuştur. Osmanlı Devleti ise bu durumu bir sorun olarak görmüş ve engellemeye çalışmıştır. Örneğin; Ermeniler arasında mezhep çatışması çıkarmasına zemin hazırlayan ve birbirleri aleyhinde yayınlar yapan Ermenice gazeteleri belirli süreler kapatarak aralarındaki muhtemel mezhep çatışmalarının önüne geçmeye çalışmıştır⁷³.

Misyoner faaliyetleri Osmanlı tebaası içinde mezhep farklılıklarını artırmıştı. Mezhep farklılıkları iç göç hareketlerinde de etkili oluyordu. Örneğin 17 Haziran 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Erzurum vilayetine "*Ermeni Katolik misyonerlerle sörlerin şimdilik orada kalmaları daha münasiptir*" şeklinde çekilen telgrafta mezhebin ve misyonerlerin tehcir hareketinde de önemli bir kıstas olduğu görülmektedir.⁷⁴ Yine 15 Ağustos 1915 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis vs. yerlere; "*Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevkolunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması ve vilayet/liva dâhilindeki nüfusları, kalan ve sevkolunanların miktarının işarı*" olarak çekilen telgraf da bu duruma bir başka örnektir⁷⁵.

Misyonerler, eğitim gören yetenekli Ermeni gençlerini Amerika'ya göndererek onları demokrasi, özgürlük, bağımsızlık ve ulusal kimlik gibi kavramlarla donattılar. Amerika'da yüksek öğrenimlerini tamamlarken, bu gençler Amerikan kültürüne hayranlık duyarak politik ve milli tutkularını aşırı derecede geliştirdiler. Anadolu'ya döndüklerinde, sözde bağımsız bir Ermeni Devleti kurma amacıyla siyasi ve silahlı örgütler oluşturdular. Hedefleri, dünya çapında seslerini duyurarak kendilerini mağdur olarak tanıtmak ve misyonerler aracılığıyla yayılan yanlış bilgilerle Müslümanları barbar olarak tasvir eden bir Amerikan toplumu oluşturmak olmuştur⁷⁶. Misyonerlerin mektupları ve konsolosların raporlarıyla yanaltıcı bilgilerin Amerika'da yayılması, Ermenilere desteği artırırken Müslümanları itibarsızlaştırmaya yardımcı olmuştur.

⁷³ Hilmi Bayraktar, "XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni Terkinde Yerli ve Yabancı Basının Etkisi Üzerine Düşünceler", 19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar (İstanbul, 2015), 509.

⁷⁴ BOA. DH.ŞFR., nr. 54 - 55, h. 04.08.1333.

⁷⁵ BOA. DH.ŞFR., nr. 55 - 20. h. 04.10.1333.

⁷⁶ İnce Erdoğan, "XIX Yüzyılda Ermeni İsyânlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görülmeyen Tehlike Misyonerlik", 70.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çıkan Ermeni isyanlarının sonucunda, Ermeniler bağımsız Ermenistan'a bir adım daha yaklaştıklarını düşünmüşlerdir⁷⁷.

Genel olarak şunu söyleyebiliriz; Osmanlı Devleti ekonomik ve askeri olarak güçlüyken kendi iç işlerine ve kendi tebaasını karışılmasına izin vermiyordu fakat devletin güçsüzleşmesi, milliyetçilik akımları, gayrimüslim tebaanın misyonerler ve yabancı okullar vasıtasıyla dış dünya ile bağlantıların artması, yabancı ülkelerle geliştirdikleri ticaret ve sosyal ilişkiler bir araya gelince maalesef kendi ülkeleri ile bağları zayıflamış, yaşadıkları hemen her sorunda, devletten her isteklerinde yabancı ülkelerin himayesine sığınan yeni bir gayrimüslim nesil ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ise bu değişimin farkında olmasına rağmen uluslararası dengeleri gözetme adına istediği müdahalelerde bulunamıyordu. Bu toplumsal ayrışma yaşanan göç hareketlerinin en önemli dinamiklerinden biri haline gelmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti bağımsız bir devlet olmasına karşın kabaca son 70 yılında iktisadî ve askerî olarak hızla zayıflamasıyla birlikte, diğer büyük devletlerin müdahalelerini her alanda iyice hisseder olmuştur. Ulusal ve uluslararası birçok faktörün bir araya gelmesiyle oluşan Osmanlı Devleti'nin göç siyaseti birçok denge unsuru gözetilerek uygulanıyordu. Kimi zaman elçilikler vasıtasıyla, kimi zaman sivil toplum örgütleri üzerinden, kimi zaman misyonerler üzerinden birçok devlet Osmanlı Devleti'nin göç siyasetine nüfuz etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin gerek iç gerek dış siyasetine en çok etki eden devletlerin başında ise hiç şüphesiz Rusya ve İngiltere gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nin milyonlarca gayrimüslim tebaasının bulunması, yabancı okullar, tren yolları, limanlar gibi birçok lojistik aracının yabancı sermayenin elinde olması, birçok farklı coğrafyadan milyonlarca göçmenin Osmanlı Devleti'nin kapısına dayanması ve çoğu zaman devletin ve kurumlarının bu duruma hazırlıksız yakalanması, göçmenlerin vatandaşlık/tabiiyet problemleri gibi sebepler Osmanlı Devleti'nin göç siyasetine müdahalelerinin zeminini oluşturmuştur.

⁷⁷ İnce Erdoğan, "XIX Yüzyılda Ermeni İsyânlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görülmeyen Tehlike Misyonerlik", 70.

Bütün bu etkilere rağmen Osmanlı Devleti elbette kendi çıkarlarını korumaya, göçmenleri kendi istek ve arzusu doğrultusunda iskân etmeye veya engellemeye gayret göstermiştir. Bu duruma karşı, askerî ve iktisadî olarak üstünlüğünü gittikçe arttıran *düvel-i muazzama* ise göç ve iskân süreçlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmekten hiçbir zaman geri durmamıştır. Elçilikler, konsolosluklar, çeşitli sivil toplum örgütleri, misyonerler vb. birçok sivil ve resmi kişi ve kuruluş bu sürecin önemli unsurlarıdır.

Çalışmamızda birçok örneği ortaya konulan müdahale süreç ve yöntemleri bize gösteriyor ki; Osmanlı Devleti'nin uyguladığı göç siyasetini değerlendirirken uluslararası müdahalelerin süreçte son derece etkili olduğunu göz önünde bulundurmalı ve bu hususta yapılacak olan değerlendirmeler sadece Osmanlı Devleti'nin kendi iç siyasi dengeleri üzerinden gerçekleştirilmemelidir. Meseleyi sadece Osmanlı Devleti'nin iç dinamikleri üzerinden okumak ve yahut Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerin her istediğini anında gerçekleştiren bir "müstemele" olarak değerlendirmek aynı ölçüde yanlış ve taraflı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin göç tarihi ile ilgili literatür incelendiğinde genellikle araştırmacıların belirli bir coğrafyayı kendilerine seçtikleri ve sadece seçtikleri bölgeden gelen göçmen hareketleri üzerinden değerlendirmeler yaptıkları görülür. Göç hareketleri birçok siyasi, ekonomik olayın sonucu olduğu gibi aynı zamanda sebebidir de. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin göç tarihi üzerinde araştırma yapan birisi, göç hareketlerinin nedenleri ve sonuçları üzerinden bir dönem okuması yapmak istiyorsa birden fazla göç hareketini ve birden fazla iç ve dış faktörü değerlendirme kapsamına alarak tespitlerini ortaya koymalıdır. Aynı zamanda sadece mevcut literatür üzerinden yapılan araştırmalarda taraflı ve hatalı tespitlere sebep olabilir. Araştırmacılara geniş bir kaynak sunan Osmanlı arşivleri özellikle tarih formasyonu olmayan göç araştırmacı tarafından maalesef göz ardı edilmektedir. Makalemizde hem mevcut literatürden hem de Osmanlı arşivlerinden yararlandık. Göçün hem iç hem de dış dinamikleri üzerinde durarak göç hareketlerinin birden fazla sebebi ve birden fazla sonucu olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Elbette çalışma konumuzun genişliği sebebiyle ortaya çıkan veri grubu hayli çoktur. Şüphesiz ki bir makale çalışması çerçevesinde bu kadar geniş bir veriyi ele almak mümkün değildir. Benzer

çalışmalar, farklı göç hareketleri, farklı dönemler, farklı kurumlar veya farklı arşiv belgeleri üzerinden de yapılabilir.

Kaynakça

- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhasebe Kalemi [DH.EUM.MTK.], No. 47, Gömlek No. 24, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Kalemi Mahsus [DH.KMS.], No. 1, Gömlek No. 35, s. 85, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ.], No. 68, Gömlek No. 35, s. 4, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ.], No. 68, Gömlek No. 35, s. 1, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR.], No. 54, Gömlek No. 55, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR.], No. 54, Gömlek No. 221, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR.], No. 55, Gömlek No. 20, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, İrade Hariciye [İ.HR.], No. 173, Gömlek No. 9438, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, İrade Hariciye [İ.HR.] No. 149, Gömlek No. 7832, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS.], No. 2043, Gömlek No. 3, s. 1, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS.], No. 2043, Gömlek No. 3, s. 12, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS.], No. 2043, Gömlek No. 3, s. 1, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA., Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d.], No. 23109, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV.], No. 111, Gömlek No. 71, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV.], No. 126, Gömlek No. 51, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Yıldız Müteferrik [Y.PRK.M.], No. 1, Gömlek No. 17, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi [Y.PRK.MYD.], No. 11, Gömlek No. 98, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA., Osmanlı Arşivi, Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB.], No. 1, Gömlek No. 5, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Akter, Ahmet. "Armenian Migration To The United States Of America In The Last Quarter Of The Nineteenth Century". *Atatürk Yolu Dergisi* 65 (20 Kasım 2019), 31-55.
- Altıntaş, Ahmet (ed.). *Osmanlı belgelerinde Ermeniler: 1915 - 1920*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995.
- Asan, Hakan. "Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti". *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/3 (01 Ocak 2016), 34-61.
- Bayraktar, Hilmi. "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (2007), 405-434.
- Bayraktar, Hilmi. "XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni Terkinde Yerli ve Yabancı Basının Etkisi Üzerine Düşünceler". 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar*. İstanbul, 2015.
- Bolat, Kasım. *Turkish Migrations from the Balkans to Istanbul 1877-1980*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- Daniyal, Kidirniyazov. "19. Yüzyılın 50'li Yılların Sonunda - 60'lı Yılların Başında Kuzey Kafkasya ve Kırım'da Yaşayan Nogayların Türkiye'ye Yer Değiştirmesi". XVIII. Türk Tarihi Kongresi - Kongreye Sunulan Bildiriler - Göç ve İskân, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi. ed. Semiha Nurdan - Muhammed Özler. 5/83-94. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Dündar, Fuat. "Challenges of Examining the Ottoman/Turkish Immigration Policies". ZMO Publications 28 (2021).
- Dündar, Fuat. *Hicret: Din ü Devlet Osmanlı Göç Politikası 1856 - 1908*. İletişim Yayınları, 2021.
- Gurulkan, Kemal. "Jeopolitik Değişimin Kafkaslara Tesiri ve Osmanlı Coğrafyası'na Yönelik Kafkas Göçleri". *Uluslararası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın 140. Yılında Kafkas Göçleri ve Etkileri Sempozyumu - Bildiriler Kitabı*. ed. Fahameddin Başar - Murat Kasap. 65-76. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, 2019.
- Günay, Nejla. "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskân". *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 0/61 (2012), 121-142.
- Halaçoğlu, Ahmet. *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*. Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2022.
- İnce Erdoğan, Dilşen. "American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABC FM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri". *Belgi Dergisi* 2/14 (01 Temmuz 2017), 552-565.
- İnce Erdoğan, Dilşen. "XIX Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görülmeyen Tehlike Misyonerlik". *Türk Yurdu*(Mayıs 2006) 26/225 (2006). <https://avesis.deu.edu.tr/yayin/c5137bbb-ca49-4032-a7ba-a4d258f09c05/xix-yuzyilda-ermeni-isyanmarinin-cikmasinda-rol-oyunayan-gorulmeyen-tehlike-misyonerlik>
- İpek, Nedim. "Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri". *Osmanlı'da İskân ve Göç*. ed. Nedim İpek - Mehmet Taşdemir. 74-94. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.

- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 1/18. ve 19. Yüzyıllar*. çev. İhsan Durdu vd. Küre Yayınları, 2009.
- Kale, Başak. "Transforming an Empire: The Ottoman Empire's Immigration and Settlement Policies in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries". *Middle Eastern Studies* 50/2 (04 Mart 2014), 252-271. <https://doi.org/10.1080/00263206.2013.870894>
- Kale, Başak. "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri". *Türkiye'nin Göç Tarihi - 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*. ed. Ayhan Kaya - M. Murat Erdoğan. 135-169. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu*. çev. Bahar Tırnakçı. Timaş Yayınları, 2010.
- Kazzaz, Gizem. *A Glimpse Into The World of Muhajirs: Circassians in Ottoman Syria (1864-1910)*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2021.
- Meyer, James H. "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914". *International Journal of Middle East Studies* 39/1 (2007), 15-32.
- Önder, Selahattin. *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990.
- Sağlam, Nevzat. "Arşiv Belgelerine Göre Canik'te Çerkes Muhacirler ve İskânları". *Geçmişten Günümüze Göç - II*. ed. Osman Köse. 1357-1375. Samsung, 2017.
- Serbestoğlu, İbrahim. *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010.
- Şahin, Naci. "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri". *Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2006), 63-82.
- Şeker, Nesim. "Forced Population Movements in the Ottoman Empire and the Early Turkish Republic: An Attempt at Reassessment through

Demographic Engineering". *European Journal of Turkish Studies* 16 (30 Haziran 2013). <https://doi.org/10.4000/ejts.4396>

Şıvgın, Hale - Günaydın, Meryem. "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tabiiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi". *Gazi Akademik Bakış* 8/16 (09 Eylül 2015), 1-40. <https://doi.org/10.19060/gav.07458>

Tuncer, Fatih - Zengin, Metin. "Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika'ya Yapılan Göçler ve Etkileri". *Journal of International Social Research* 13/70 (30 Nisan 2020), 304-314. <https://doi.org/10.17719/jisr.2020.4093>

Ulukaya, Gülşen. "1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı". *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2022), 136-150.